

Mira Kolar-Dimitrijević

UDK: 338.48(497.5-35Bjelovar)

Izvorni znanstveni članak

Rukopis prihvaćen za tisak: 7. 3. 2012.

ČIMBENICI RAZVOJA ZDRAVSTVENOG I KULTURNOG TURIZMA U BJELOVARU DO 1941. GODINE

*Čovjek svijetom mora hodati otvorenih očiju i otvorena
srca žudnjom da ga ispuni dojmovima koji zaslađuju
život.*

(Ivan Lacković-Croata)

Sažetak

Bjelovar je pristupačan sa svih strana. Do njega se može doći od Drave, ali i od Save, od Prigorja, ali i iz Moslavine. Ovaj položaj uvjetovao je i njegovu zadaću da bude središte kontinentalnog turizma Bjelovarsko-bilogorske, ali i Koprivničko-križevačke i Zagrebačke županije. Zdravstveni i kulturni (čitaj gospodarski) turizam postali su okosnica njegovog utjecaja na okolicu, koja u razno vrijeme poprima različite oblike i sadržaje, ovisno o ljudima koji su u njemu živjeli i radili od 1756. do 1941. Od vojničkog doba kada je samo vojnička elita mogla sudjelovati u ovom razvoju, poslije 1873. jača građanstvo i zahvaljujući dr. Milanu Rojcu i drugim činovnicima, koji su u Bjelovaru namješteni čak iz Hrvatskog primorja, ali i bogatim trgovcima, širi se društveni život koji postaje sve više građanski, a onda dobiva i karakteristike masovnosti. Dakako sve je to išlo vrlo sporo i postupno. Tema je slojevita i obiluje bogatstvom zbiivanja i aktera.

Ključne riječi: Bjelovar; turizam; zdravstvo; ekologija.

1. Uvodne napomene

Na zdravstveni i kulturni (gospodarski) turizam djeluju mnogi čimbenici. To je složeno pitanje u kojem se kombiniraju i gospodarski i prosvjetni i politički elementi jer nije bilo ni jednog stanovnika vojnog, odnosno građanskog Bjelovara, koji nije bio zainteresiran za takav aspekt života. Bjelovar je grad osnovan za carice Marije Terezije 1756. kao središte Varaždinske vojne krajine i do 1871. čitav život u gradu određen je tim zadacima za područje Đurđevačke i Križevačke pukovnije. Poslije razvojačenja 1872. on postaje središte Bjelovarske, odnosno od 1886. i Bjelovarsko-križevačke županije dobivajući značajnu ulogu na upravnom, sudskom i gospodarskom planu pri čemu dolazi do znatne promjene interesa stanovništva.

No zdravstveno-lječilišni turizam, zapravo zdravstvo, važni su u oba razdoblja, za razliku od kulturnog (čitaj gospodarskog), sajmišnog i planinarskog turizma, koje provodi građanska elita na čelu s odvjetnicima, profesorima, obrtnicima i bogatim trgovcima, pri čemu se ova tema ne može ograničiti samo na Bjelovar, već i na čitavu regiju kojom je Bjelovar dominirao (Medar, 1999.) U trećem razdoblju poslije 1918. Bjelovar se uglavnom razvija kao gospodarsko središte regije, ali administrativne podjele, a osobito nemilost u koju je pao glavni bjelovarski političar dr. Milan Rojc, odražavaju se i na gradu pa on politički i administrativno stagnira, ali se razvija privredno i prometno. Osvrnut ćemo se ukratko na sva tri razdoblja.

Ljudi stvaraju povijest, pa su dakako i za zdravstveni i kulturni turizam zaslužni Bjelovarčani, oni koji su rođenjem ili životom bili vezani uz ovaj grad.¹ Obično intelektualci i istaknute osobe nisu djelovali samo na jednom polju, putovali su i na svojim putovanjima skupljali znanje, oduševljavali se viđenim, pa je stoga dobro da je tema što šira, iako pritom postoji opasnost da promakne nešto važno, a to bi se moglo dogoditi i u prikazu Bjelovara, koji ima vrlo kompleksnu i zanimljivu povijest i kao vojno i kao građansko središte jedne šire regije.

2. Od 1848. do 1871.

Carica Marija Terezija donosi 1756. odluku da Bjelovar bude izgrađen kao novo središte Varaždinske vojne krajine. Dvije godine kasnije doseljeni su časnici iz Križevačke i Đurđevačke pukovnije, a od 1765. Bjelovar se počinje razvijati kao središte Varaždinskog generalata, i od 1772. središnje sajmišno mjesto čitavog područja. Bjelovar je dobio status vojnog komuniteta 1. svibnja 1787., a to je ubrzalo naseljavanje povlaštenog građanstva koje ima svoj magistrat, što omogućuje gradu uspješan razvoj s mnogim funkcijama.² Bjelovar je položaj središta Varaždinske vojne krajine zadržao do 1871. godine kada je počeo proces razvojačenja. U gradu prvu pučku školu otvaraju pijaristi Ignacije i Hubert Diviš 1761., ali se ubrzo školstvo širi i postaje vrlo značajan segment prosvjetnog i kulturnog života jer dolaze dobri nastavnici iz različitih dijelova Monarhije (Strugar, 2007., str. 71-98). U Bjelovaru je postojala regiment-ska škola namijenjena odgajanju podčasnika za potrebe Varaždinske vojne krajine, a tu je školu 1863. polazilo 76 pitomaca. Učenici ove škole dolazili su s područja ove Vojne krajine, a posebna se pažnja posvećivala mjerničkim i zemljanim radovima, jer je trebalo obaviti hidromelioracijske radove na području koje su pavile vode Drave

---

¹ Još 15. travnja 1999. priređena je u galeriji Gradskog muzeja izložba *Bjelovar i Bjelovarčani od 18. do sredine 20. stoljeća*, tekst za katalog napisao je Mladen Medar. Godine 2011. priređena je i izložba *Veliki župani bjelovarski (1872. - 1924. /1941. - 1945.)*, također u Gradskom muzeju Bjelovar povodom 150 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Životopise velikih župana napisao je Željko Karaula, a katalog izložbe uredili su Vladimir Strugar i Mladen Medar.

² Željko Holjevac, *Bjelovar 1787. godine: vojni grad, ljudi, identitet*. Referat na znanstvenom savjetovanju 27. 9. 2011.

i Save. U normalnu školu su išle i djevojčice. Godine 1769. pored trivijalne škole osnovane su još latinska i geometrička škola, a 1792. i srpska škola. Poradi potreba uređenja vodotokova i izgradnje cesta osnovana je 1824. i matematička škola u kojoj se je školovao niži tehnički kadar. Učiteljski tečaj 1850. pretvorio se u Nižu realnu gimnaziju, koja je istom 1901. dobila svoju zgradu, a 1903. i više razrede te se uvećao broj nastavnika koji su dolazili iz drugih dijelova Hrvatske, školovani u zemlji i inozemstvu. Ti nastavnici su znatno utjecali na kvalitetu izobrazbe Gimnazije iz koje su izašli mnogi zaslužni ljudi. Nije moguće, a nije ni potrebno navoditi imena. No bili su u njoj i Franjo Fancev i Mato Lovrak i Kamilo Dočkal i mnogi drugi (Vezmarović, Ivković, Vusić, 2006., str. 323-377; Vusić, 2006., str. 11-148)³. Gimnazija je pripadala najstrožim školama u zemlji, a način života u Bjelovaru omogućio je strogu kontrolu nad učenicima, koji su tu stekli dobro znanje, ali i smisao za rad.

U gradu, u kojem je sve bilo podređeno vojsci, zdravstvo je bilo značajno, ali ponovno zbog vojničkog ustroja grada, pa je Bjelovar imao i vrlo kvalitetnu bolnicu, a od samog početka i porodništvo (primaljstvo). O tome vrlo malo znamo jer je vrlo bogati arhiv stare Bjelovarsko-križevačke županije uništen početkom 1946. No, svakako je prva Vojna bolnica sagrađena zajedno s ostalim zgradama 1756. godine (Miculinić, 2003., str. 32. i dalje). Vojni liječnici i ranarnici školovani su u Beču, a voditelj Oblasnog muzeja u Bjelovaru A. E. Brlić zapisao je iz matice rođenih, vjenčanih i umrlih imena kirurga, liječnika, ljekarnika kao i imena njihovih žena i djece. Iz tog popisa se vidi da su liječnici bili Nijemci ili Česi, koji su, dakako, svake godine putovali u svoj zavičaj donoseći odande nove znanstvene spoznaje, ali i nove vijesti o kulturnim aktivnostima i zabavama, pa se sve to organiziralo potom i u Bjelovaru, te je grad morao imati razvijen zabavni život, posebice u zimskim mjesecima kad su se zabave pripremale (Miculinić, 2003., str. 36-37). U Bjelovaru je 1845. - 1846. sagrađena i Zemaljska bolnica Varaždinske regimente koja je tijekom rata 1848./1849. bila prepuna ranjenih vojnika. Bolnica je kasnije primala i civilne osobe s područja Vojne granice. Treba istaknuti da je Bjelovarska bolnica najstarija bolnica u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, imala je kvalitetne kirurge, koji su čak obavljali i porodničke zahvate (Habek, 2008., str. 169-186). Zdravstvo je bilo vrlo razvijeno budući da je trebalo krajišnike liječiti i održavati u dobrom zdravlju pa su svake godine časnici slani u Topusko na oporavak, što se može vidjeti iz očuvane knjige gostiju. Zdravstveno stanje je uvelike ovisilo o sposobnosti liječnika, njihovom znanju i požrtvornosti (Berghofer, 1970.; Karaula, 2009., str. 75.). Bjelovarski su liječnici često propisivali i liječenje vodom pa su Pakrac i Daruvar, a i Topusko, bila vrlo poznata zdravstvena lječilišta i kupališta puna vojničkog časničkog kadra u doba sezone. U Topuskom je očuvana knjiga gostiju iz koje se vidi da su ovo lječilište posjećivali Ivan Trnski i Ivan Mažuranić, a i Petar Preradović, što sve upućuje da se je ovdje razgovaralo i o

---

³ Iz Vezmarovićevog rada možemo utvrditi odakle su sve učenici dolazili.

nevojničkim aktivnostima vezanima uz kulturu. Rijeke s čistom vodom kao i ribnjaci privlačna su meka za kupanje i ribolov.⁴ Sjećanje na Topusko preživjelo je 19. stoljeće. Dr. Milan Rojc je 1893. organizirao izlet na Plitvička jezera, koja je već uredilo "Društvo za uredjenje i poljepšanje Plitvičkih jezera u Zagrebu" (Rojc, str. 644-648)⁵.

O vojničkom časničkom sastavu u Bjelovaru podaci se i danas nalaze u arhivi Ratnog ministarstva u Beču. Bilo je tu visokih vojnih časnika, specijaliziranih za pojedine struke, oni su upravo njegovali urbanu kulturu, zato Bjelovar nikada nije bio ruralni grad, iako se nalazi u središtu poljoprivrednog kraja. Budući da je u Bjelovaru bilo središte Đurđevačke i Križevačke pukovnije, ovdje su stanovala dva pukovnika, a svaki je imao jednog majora i jednog kapetana upravne struke, jednog šumarskog i jednog računarskog činovnika, jednog građevnog kapetana. Tu su dolazili i satnici, jer svaka je pukovnija bila podijeljena u satnije, a ovi su umrežavali šire područje često dolazeći u Bjelovar ili odlazeći u Varaždin i Zagreb, gdje je bilo glavno vojno zapovjedništvo na Jezuitskom trgu br. 1. Sastajanje ovih časnika bilo je praćeno raspravama o problemima samo Bjelovara. Dakako da se ova vojna elita, koja pomalo poprima i građanske elemente, ipak strogo distancirala od puka, jer je imala bolje obrazovanje, šire horizonte i iskustva stečena putovanjima po Srednjoj Europi. Najbolji primjer ovakve izobrazbe je Ferdo Rusan, koji je geometrijsku vojnu školu završio u Bjelovaru, ali ga je služenje u vojsci odvelo u Temišvar i Pečuh, Italiju i drugdje, gdje je proširio svoje kulturne i političke spoznaje.⁶

Za prvu gospodarsku izložbu u Zagrebu 1863. osnovani su, pored glavnog, i područni odbori izložbe. U područnom odboru za Bjelovar nalazio se potpukovnik Franjo Mihanović iz 6. krajiške pukovnije, dok je tajnik bio Ivan Klobučarić, stotnik 5. krajiške pukovnije. Članovi su bili natporučnik Matija Dolenc, trgovac u Pitomači Stjepan Gjorgjević, ljekarnik Ilija Hlebović, mlinar Franjo Kuharić, trgovac u Gjurjevcu Slavoljub Notthig, trgovac Gjuro Vojnović i još nekoliko općinskih poglavara (Katalog, 1864., str. 133). Većina njih je imala i imanja na kojima su uzgajali konje, pa su neki i izlagali na izložbi.

3. Od 1871. do 1918.

Bjelovar je 8. lipnja 1871. naredbom cara Franje Josipa bio sjedinjen s Bansom Hrvatskom te je to ujedinjenje svečano izvedeno 1. kolovoza 1871. godine. Ovom odlukom grad je dobio nove sadržaje a trebao je naći i nove ciljeve kao privredno i kulturno središte jedne od najvećih županija u Hrvatskoj (Kolar, 2007., str. 31-54). Vrlo polagano, ali ipak ustrajno, grad se je oslobađao vojničkih okova, a onda je po-

---

⁴ Rijeke Česma, Velika, Ilova i toplice kao i ribnjaci česta su mjesta posjeta koja se njeguju.

⁵ Dr. Rojc je s prijateljima išao vlakom do Ogulina, a onda su kolima razgledali čitav onaj kraj sve do Senja, u pet dana.

⁶ Ilirac Ferdo Rusan umro je u Bjelovaru 1879. te pokopan na bjelovarskom groblju Sv. Andrije.

stao jednak ostalim dijelovima Hrvatske gdje je bujao građanski život (Slukan-Altić, 2007., str. 9- 30). U kratkom vremenu Bjelovar je zahvaljujući svojoj otvorenosti sa svih strana sustigao ostale gradove (Renić, 2007., str. 147-160; Pejić, 2007., str. 125-145). U grad su kao činovnici počeli dolaziti ljudi iz građanskog dijela Hrvatske pa se je počeo razvijati i stranački život usprkos zabrana i stroge kontrole velikih župana koji su bili listom svi mađaroni, izuzev prvog Ivana viteza Trnskog.

Za vrijeme županovanja Budislava Budisavljevića od 1884. do 1889. počelo je novo doba brzog rasta Bjelovara u višestrano središte pri čemu se grad svaki dan mijenjao zbog dolaska novih ljudi koji su radili u županiji, gradu ili kotaru (Karaula, 2011.).⁷ Sklon ličko-primorskom području Budisavljević je otvorio koridor za kretanje ljudi i robe iz zemlje i inozemstva, te je tako grad postao i otvoren i privlačan, iako nije imao dobru infrastrukturu stvorenu za dulje vrijeme.⁸ Unatoč otvorenosti grad je i nadalje zadržao jaka vojnička obilježja, jer su se mnogi časnici pretvorili u upravne činovnike. To se vidjelo i 1885. kada u Bjelovar dolazi car na vojne vježbe jer manevri su se odvijali pod sličnim okolnostima kao da još uvijek postoji Varaždinski generalat. U 1873. je počelo djelovati Hrvatsko pjevačko društvo "Dvojnice" koje je zahvaljujući Antunu Rojcu, Milanovom bratu, i Arnoldu Jandi imalo dva odlična pjevača, te je bilo moguće prirediti 1885. godine i koncert s arijama iz opere "Nikola Zrinski" Ivana pl. Zajca. U toj skupini djelovao je i Gustav Fleischer (Rojc, 2011., str. 444). Od 1873. u Bjelovaru djeluje i Vatrogasno društvo. Zakonom Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Bjelovar je 5. kolovoza 1873. proglašen slobodnim i kraljevskim gradom. U vrlo kratkom vremenu modernizira se područje Bjelovarske, a od 1886. i Bjelovarsko-križevačke županije, te ona postaje druga najveća županija u Hrvatskoj. No, trebalo je provesti prestrukturiranje društva s vojničkog na građansko, pri čemu su se bivši vojni dužnosnici teško odricali stečenih pozicija, pa je tako bilo i s gradonačelnikom Bjelovara Simom Blaževcem do 1913.,⁹ ali i s mnogim drugima koji su sporo i nevoljko strogi vojnički sustav zamjenjivali liberalnijim građanskim, a pogotovo nisu bili skloni opravdavati ili objašnjavati svoje odluke. Srećom nestašica novca prisiljavala je upravne službe na popuštanje, pa su u taj procjep ušli Židovi sa svojim kapitalom zauzimajući preko njega i mnoge važne financijske i industrijske pozicije, a posebice štedionice. Neki članovi gradske i županijske uprave ipak su bili skloni kompromisima, pa kulturna i tehnička modernizacija ulazi u sve pore građanskog života. Članovi vojnih obitelji rado stupaju u brakove s pri-

---

⁷ Budisavljević je umro u Zagrebu 19. 1. 1919. Radio je kao veliki bilježnik Bjelovarske županije već 1871., a poslije Bjelovara bio je 1890. - 1904. veliki župan Ličko-krbavske županije, te je nastojao da se izmjenjuje činovništvo u ova dva područja.

⁸ Željko Karaula, *Između "izazova i odgovora" - Novi podaci o istraživanju povijesti Bjelovara 1871. godine*. Referat na znanstvenom savjetovanju 27. runa 2011.

⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, *Bjelovarski gradonačelnik Blaževac Simo od 1888. do 1913. godine*. U pripremi za tisak u Bjelovarskom zborniku.

vrednom elitom, pa se oko 1900. počinju graditi prekrasne kuće u stilu secesije koje mijenjaju izgled grada (Medar, 2007., str. 7. i dalje). Arhitekt Nikola Kolar uredio je 1893. lijepu dvoranu s pozornicom, a dotadanja petrolejska rasvjeta zamijenjena je Auerovim mrežicama što je omogućilo bajkovite zabave (Rojc, 2011., str. 673- 673). Dr. Rojc je 1889. pozvao na obilježavanje desetgodišnjice svog djelovanja u Bjelovaru u "Zvijezdu" četrdeset uzvanika među kojima nije bilo vojnih časnika (Rojc, 2011., str. 569-570).¹⁰

Bjelovarska bolnica je kao i ranije imala vrlo dobre liječnike a imala je i županijsku nadležnost, pa je uz Okružnu blagajnu u Bjelovaru vezan i Fran Gundrum Oriovčan koji šalje u Bjelovar svoje izvještaje, ali distribuirao i brojne svoje poučne brošure (Husinec, 2001., str. 360-361).¹¹ To se vidi iz izvještaja koji se objavljuju u *Liječničkom vjesniku* u Zagrebu a opisuje rad Bolnice od 1877. do 1889. godine. U njoj su liječeni bolesnici, ne samo iz Hrvatske, već i iz Štajerske, Ugarske, Tirola, Galicije, Donje Austrije, Salzburga, Moravske, Primorja, Kranjske i Češke (Miculinić, 2003., str. 44.). Car, odnosno hrvatsko-mađarski kralj Franjo Josip posjetio je 12. rujna 1888. Bolnicu i bio iznenađen teškim uvjetima rada u njoj (Miculinić, 2003., str. 45. i 52.). Dr. Izidor Schlik osnovao je 1890. godine u Bjelovaru Zavod za proizvodnju animalnog cjepiva protiv velikih boginja, što je bio prvi takav zavod u Hrvatskoj. Njegovim odlaskom u Zagreb i proizvodnja ovog cjepiva je prekinuta, ali je u te dvije godine cijepljeno 7.400 djece, što je bilo neobično značajno za ovaj kraj u kojem je ta bolest odnosila mnoge dječje živote (Miculinić, 2003., str. 50.). Liječnici, pa i dr. Herman Fischer, koji je postao u Bjelovaru 1888. gradski fizik, odlazili su svake godine na tečajeve usavršavanja u Zagreb, Beč, Karlove Vare (Miculinić, 2003., str. 52.).¹² I njegov nasljednik dr. Vilim pl. Peičić vodi uzorno Bolnicu, pa je 1900. uređena i ubožnica. Dr. Rudolf Wagner dugo je godina služio u Bolnici i bio član županijske skupštine od 1907. do 1911., a usto bio je i odbornik Hrvatske čitaonice u Bjelovaru od 1904. do 1911. godine te je svakako imao utjecaj na kulturno-politički život Bjelovara (Miculinić, 2003., str. 60.).¹³ U kolovozu 1912. imenovan je primariusom Bjelovarske bol-

---

¹⁰ Rojc se tom prilikom zahvalio na srdačnom prijemu a nazdravljali su mu trgovci i velik broj obrtnika. Rojc isključuje na tom sastanku politiku pokušavajući da konkurenciju zamijeni suradnjom i poštovanjem i ovaj sastanak je dugo bio pamćen u Bjelovaru, a Rojc prihvaćen od većine kao pošten, radin i pravedan odvjetnik koji zaslužuje povjerenje.

¹¹ Gundrum je opisao i izlet na Veliki Kalnik 1907. te objavio svoje dojmove u *Leptiru*. Njegove su knjige preporučivane po školama.

¹² Fischer je bio član utemeljitelj Zbora liječnika u Zagrebu a umirovljen je 1930. Preselio je u Zagreb gdje je još s 95 godina ordinirao, a bečki Medicinski fakultet obnovio mu je 1957. doktorsku diplomu.

¹³ Wagner je bio oženjen s Jozefinom Nöthig, koja potječe iz obitelji tvorničara i žitarskih trgovaca pa je imao utjecaj i na privredu Bjelovara. Objavio je 1914. u Bjelovaru knjižicu *Pučka predavanja o zaraznim bolestima i njihovom suzbijanju*, te možemo reći da je kao i križevački liječnik Fran Gundrum Oriovčan radio na jačanju pučke higijene. Poslan je 1915. u Srijemsku županiju da organizira borbu protiv zaraznih bolesti.

nice dr. Antun Gottlieb, izvrstan kirurg (Miculilnić, 2003., str. 65-69).¹⁴ Ovi, a i ostali liječnici koji su služili u Bjelovaru, utjecali su na zdravstvenu kulturu grada i okolice.

Veoma su značajni veliki župani za način života u gradu, odnosno razvoj, iako su neki od njih bili karijeristi dosta otuđeni od naroda. Ipak, svaki od njih bio je i osobita ličnost i karakter. Veliki su župani sa sobom donosili iskustva stečena u ranijoj službi, a najčešće su se okruživali ljudima iz krajeva gdje su bili zavičajni, što se ilustrativno može tvrditi i za Radoslava Rubida-Zichyja,¹⁵ i za Milutina Kukuljevića Sakcinskog (župan do 1904.), i za Ladislava pl. Labaša Blaškovečkog. Svi oni gravitiraju prema Hrvatskom zagorju, izuzev Teodora Georgijevića i Dedovića koji gledaju prema Slavoniji. Veze s Hrvatskim zagorjem uspostavljene su već u vrijeme bana Josipa Jelačića kada je križevački župan Ljudevit Vukotinović Farkaš istraživao moslavačko rudogorje.¹⁶ Treba spomenuti i Ivana pl. Žigrovića, čiji je otac Franjo bio prijatelj Jelačićev, a jedno vrijeme i upravitelj Erdödyjevih imanja u Moslavini. Glavnina Žigrovićevih imanja bila je u Varaždinu i Jastrebarskom. Ivan Žigrović, koji je potjecao iz vinogradarske Zeline, dugo je godina bio podžupan i znatno je utjecao na stvaranje veza između Bjelovara i Hrvatskog zagorja. Dobro se slagao s dr. Milanom Rojcem te je zajedno s dr. Augustom Fleischerom i dr. Miroslavom Stržičem bio članom tima okupljenog oko *Tjednika* oblikujući tako javno mnijenje preko tiska.

U županijskoj službi bio i arhitekt Janko Holjac. On je 1887. u Bjelovaru sagradio dr. M. Rojcu kućicu u hrvatskom stilu (Rojc, 2011., str. 510-511).¹⁷ Nije za zanemariti i ostalu djelatnost bjelovarskih privrednika, pa je na jubilarnoj izložbi Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu 1891. prvi puta izlagalo i "Društvo za promet i priredjivanje surovina", osnovano 1889. Društvo je imalo ugljenokop u Velikom Trojstvu i pilanu u Bjelovaru, te dva paromlina koji su mljeli domaću pšenicu i raž, te brašno prodavali domaćem brzorastućem stanovništvu. Izložena je i roba kožarnice E. Plachte a iz Bjelovara. (Ibler, 1892., str. 240). Osnivanje ovog društva pomogla je građanska inteligencija na čelu s Adolfom Mišulinom i dr. Rojcom. Na izložbi je izvjestitelj odbora za svečanosti bio dr. Franjo Arnold, inače oženjen sestrom supruge Milana Rojca, a djelovao je kao nezavisni zastupnik Bjelovara 1881.-1884. Arnold je prije toga bio tri godine odvjetnik u Bjelovaru. On je nagovarao Rojca

---

¹⁴ Dr. Antun Gottlieb, rođen u Vukovaru 1880., bio je na drinskom ratištu a od 1915. radi u Zakladnoj bolnici u Zagrebu. Imao je težak život. Umirovljen je 1930., reaktiviran 1940. poslije desetogodišnjeg rada u svom privatnom sanatoriju da bi samo godinu poslije bio umirovljen 1941. Preživio je Drugi svjetski rat i ponovno radi od 1950. u Bolnici sestara milosrdnica u Zagrebu.

¹⁵ Majka R. Rubida-Zichyja bila je Sidonija Erdödy, a on je na vlastelinstvu Gornja Rijeka ispod Malog Kalnika proveo djetinjstvo. Bio je i podbilježnik Županije križevačke,

¹⁶ Ljudevit Farkaš Vukotinović (Zagreb, 1813. - Zagreb, 1893.), pravnik koji se je posvetio upoznavanju prirodnih mogućnosti Hrvatske. Puno je radio na utemeljenju mineralogije i petrografije u Hrvatskoj, a od 1855. do 1862., kada je župan Križevačke županije, bio je i tajnik Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. Posebno se bavio istraživanjem mineralnog blaga Moslavačke gore.

¹⁷ Rojc je uveo u Bjelovar i kulturu vrtlarskog uzgoja cvijeća. Izgradio je 1887. i staklenik pored Holjčeve kuće koji su ljudi nazivali "mali Trianon" po uzoru na jedan versailleski dvorac.

da prihvati odvjetaštvo u Bjelovaru jer je to kraj s jakim izvozom stoke i konja i grad lijepe budućnosti (Rojc, str. 276). Društvo za sirovine je dobilo i koncesiju za izgradnju pruge Bjelovar – Virovitica, što je bilo izvanredno važno jer se time omogućio izvoz drva i brašna u Srednju Europu najkraćim putem (Rojc, str. 591).

Veliku su privlačnu snagu imale Molve kao proštenište Isusove majke s kasnogotičkom oltarnom skulpturom Blažene Djevice Marije. Bilo je to jedino proštenište na području Đurđevačke pukovnije, građeno od 1855. do 1862. u spomen rata s Mađarima 1848. godine. Crkva je mogla primiti do 2.600 ljudi, te su ju nazivali "Podravska katedrala", a građena na brijegu privlačila je na daleko poglede (Damjanović, 2010., str. 141-143). Iako nepoznate i dobrom cestom lako dostupne kao Molve, postojale su i druge crkve i prošteništa. Bilo je tu i lažnih prošteništa. Rojc je 1889. dokazao da je proštenište u šumi Gložje kod Sv. Petra Čvrsteca u općini Sv. Ivan Žabno obična prijevara, iako ga je te godine posjetilo pola milijuna ljudi (Rojc, 2011., str. 623-625).¹⁸ Zbog slabih veza radije se odlazilo u Križevce i Varaždin, jer su se pavlini iz Streze bježeći pred Osmanlijama povukli u Varaždin pa je i put od Bjelovara do Varaždina preko Križevaca i Glogovca održavan, iako su vlasti nastojale da ova veza bude što slabija pa zato i nisu podržale gradnju pruge Križevci – Varaždin (Kolar, 1912.). Do Križevaca i Kalnika stizalo se lagano. Kalnik je bio najveća planina na tom putu i ona je privlačila svojim ljepotama i poviješću kalničkog grada i Bjelovarčane kojima niska Bilogora nije omogućavala bavljenje planinarstvom, već samo uživanje u vinu i plodovima šuma. Na promociju ljepota Hrvatskog zagorja utječe i župnik i pravaš Ivan Nepomuk Jemeršić, koji je 1887. došao u Grubišno Polje. On nije imao visoko mišljenje o radu tadašnjih bjelovarskih kulturnih društava, pa ističe korisnost putovanja, koja bi uvijek trebala imati neki crkveni ili ideološki cilj.¹⁹ Dr. Milan Rojc, jedan od najutjecajnijih ljudi u Bjelovaru u zadnjoj četvrtini devetnaestog i prvoj četvrtini dvadesetog stoljeća, išao je i dalje, pa je osim Lipika, kamo mu je često na liječenje odlazila supruga Slava, preferirao i putovanja izvan domovine, osobito u Austriju, a i svoju najstariju kćer Nastu uputio je na izučavanje slikarstva u Njemačku i London.

Kada je došao u Bjelovar, Milan Rojc je bio iznenađen anemičnim društvenim životom. Premještaj činovnika u Bjelovar nazivali su odlazak u "kaznenu koloniju" (Rojc, str. 287). No, Rojc se ubrzo snašao, jer u Bjelovaru je radilo dosta intelektualaca u državnoj službi. Na Gimnaziji predavao je Dane Gruber, a na Sudu su službovali Ivan pl. Žigrović, Donat pl. Kiš, Ivan Tuškan, te Vladimir Treščec Branjski, perovođa

¹⁸ Rojc je pronašao da se u okolici raspačavala u proljeće 1889. knjžica o Lourdu, pa je tako izmišljena prijevara jer se narod ponadao velikoj zaradi od hodočasnika.

¹⁹ Jemeršić, rođen u Hrvatskom zagorju, cijeli je život održavao veze s rodnim krajem. U svojoj putopisnoj knjžici *Kopnom i morem na Plitvička jezera* (Zagreb, 1904.), koju je napisao u zatvoru 1903. godine, ističe da je bjelovarska okolica bez svake različnosti i da nema ni osobite zanimljivosti, ali spominje da ima dosta udobno gradsko šetalište te da je sagrađena lijepa zgrada Velike gimnazije, ali da među građanstvom i stanovništvom vlada "...odveć velika službenost i ukočenost" te da se tek u najnovije vrijeme građanstvo budi (str. 16-17).

u Bjelovarskoj županiji, koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata postao njezin povjerenik. Kao sudbeni pristav u Bjelovaru je 1889. službovao i sudac dr. Ladislav Balog (Rojc, 2011., str. 559. i 643.). U Bjelovar je kao mladi pristav došao i Ivo Vojnović, sin dr. Koste Vojnovića, pa je Rojc prijateljevao s ovom obitelji oko 1891. godine nastavljajući i prijateljevanje s obitelji Arnold i Zoričić s kojima je bio i orođen.

Ivo Vojnović je bio oduševljen Rojčevim imanjem u Gudovcu, prozvanim Rojčevo. Imanje je kupnjom manjih parcela naraslo 1892. na 190 jutara imajući i dalje tendenciju širenja i moderniziranja. Rojc je 1892. uredio i svoju kuću u Bjelovaru s 22 jutra livada i nešto vrta nazvavši ga po supruzi Slavi Slavinac te je izgradio jedan od najljepših posjeda u gradu. Ti posjedi su tražili veća ulaganja nego što je bila dobit kada se uračuna i Rojčeva briga i trud oko imanja. Rojc je kombinirao svoju odvjjetničku dobit s poljoprivrednom te se je ubrajao u bjelovarske porezovnike s najviše poreza, gotovo odmah iza križevačkog veleposjednika Kiepacha (Rojc, 2011., str. 626-628). Domaći ljudi prihvatili su Rojca jer je brinuo o interesima grada, pa je radio i kao gradski zastupnik, ali on se pojavljuje i kao autor mnogih članaka, a potom i u Zemaljskoj vladi od 1906. do 1922. Ipak konstanta njegovog djelovanja je kritika vladinog rada, bilo da su na vlasti mađaroni ili kasnije jugoslavenski radikali i demokrati. Bio je vješt u odnosima s ljudima, pa je prijateljevao i s Dragutinom Laksarom, koji je od 1883. do 1905. upravljao Đurđevačkom i Križevačkom imovnom općinom te je bio utjecajan pri podjeli novca za javnu korist. Rojc je bio jedno vrijeme i predsjednik Hrvatskog pjevačkog društva Dvojnice a i Zadruge javnih namještelnika (Rojc, 2011., str. 534). Surađivao je Rojc i s bjelovarskom trgovcima, posebno s Belićem, ali i sa židovskim trgovcima Ebenspangerom, Jaquesom Fleischmanom i Liebermannom kao i s tvorničarima, a dobro se slagao i sa svećenicima obiju vjera (Rojc, 2011., str. 289). U Bjelovaru nije bilo tenzija kao u drugim mjestima, jer su ovdje ljudi raznih vjeroispovijesti naučili još od davnine živjeti jedni kraj drugih i jedni s drugima ako je bila u pitanju opća korist. Budući da su u Bjelovaru postojala dva suda, posla je bilo mnogo pa je Rojc radio u kancelariji sve do večeri svaki dan, tako mu je rastao i standard. Radio je mnogo na poništenju nepravednih sudskih odluka oko zadružnih dioba i iskaza danih pod batinama te je zapravo znatno utjecao na izmjenu ponašanja žandara (Rojc, 2011., str. 331-333). Bio je vrlo pravedan i koristio je sve svoje veze da se isprave određene nepravde kojih je bilo dosta. Hrvatski jezik ili narodni jezik ušao je i na zabave odmah nakon ukinuća krajiške uprave a majstor plesa je bio medicar Šram, te se ovdje sastajalo građanstvo, koje pomalo istiskuje njemačke običaje i njemački jezik, dominirajući u Bjelovaru u kojem je sve do 1872. elita bila samo vojništvo (Rojc, 2011., str. 307).

Pretvaranje Bjelovara u privredno sjedište Bjelovarsko-križevačke županije bilo je povezano s izgradnjom željezničkih pruga, ali je to išlo vrlo teško, jer nakon što je sagrađena pruga Koprivnica – Zagreb – Rijeka, mađarska vlada je vrlo teško davala dozvole za izgradnju vicinalnih pruga, osobito onih horizontalnih, građenih uglav-

nom sredstvima privatnih društava koja su dobila koncesiju. Putovanje od istoka na zapad bilo je vrlo mukotrпно. Tako je Milan Rojc dolazeći iz Zagreba 1879. u ovaj grad, prvo morao sići na maloj stražarskoj stanici Cugovec, pa se odatle tri sata voziti kolima do Bjelovara.²⁰ Tek 1894. je izgrađena pruga Križevci – Bjelovar. Tako je putovanje u Zagreb trajalo mnogo duže, umjesto da je pruga išla izravno od Bjelovara do Gradeca. No, investitori su računali na jače vezanje Bjelovara i Križevaca te putovanja u Mađarsku, a Zagreb se tu našao u drugom planu. Izgrađena je kasnije i pruga Križevci – Bjelovar – Kloštar – Virovitica, duga 90 km, potom Barč – Virovitica – Suhopolje – Bastaji – Pakrac, duga 95 km, te na poslijetku i pruga od Bastaja do Končanice duga 15 km. Preko Banove Jaruge postoji priključak na glavnu prugu Novska – Zagreb. Putovanje vlakom nije bilo brzo, ali se je ipak moglo svugdje doći. Sva se zbivanja u gradovima Križevcima i Koprivnici povezuju i s Bjelovarom. Pukovnik Križevačke pukovnije Josip Filipović promovirao je 1859. Apatovačko vrelo kisele alkalične vode, a bjelovarski pukovnik Josip Mitesser von Derventa dobio je 1864. nalog od ratnog ministarstva u Beču da istraži vrelo i ono je obzidano kameonom i sa 4.000 forinti uređeno kao vojno kupalište. Istovremeno voda je preporučena za korištenje u Bjelovarskoj vojnoj bolnici.²¹ Bjelovarska bolnica je uključena u sustav moderne zdravstvene službe u Hrvatskoj, te je imala veliki značaj za održanje zdravstva i zdravlja (Karaula, 2009., str. 70). U Bjelovaru je rođen, a onda tu i službuje od 1874. prosvjetar Antun Cuvaj nakon što je završio gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima 1872. te 1874. učiteljsku školu u Petrinji. Izvanredno marljiv bilježio je sve što je vidio kao školski nadzornik objavivši uz pomoć brata, visokog činovnika Banske uprave, a potom i Slavka Cuvaja, višetomnu *Gradu za povijest školstva*. Budući da su oba brata u Bjelovaru provela rano djetinjstvo, oni u njega rado svraćaju, kao što je to radio i Kosta Hörmann, dugogodišnji adlatuz Zemaljske vlade u Sarajevu od 1872., a onda i graditelj i direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je poslije napuštanja Bosne 1919. tražio veze s Bjelovarom (Kolar, 1996., str. 71-80).²²

Bjelovar se nastoji što bolje povezati s Križevcima odakle postoji veza za Zagreb, ali i za Budimpeštu. Poslije je sagrađena i pruga do Kloštra i dalje do Virovitice, odnosno Barcsa odakle se opet ulazi u središte Mađarske. Treći pravac je prema Osijeku, koji zbog svog prometno-geografskog položaja neizostavno postaje središte Slavonije, težeći da se što više proširi na zapad. Lokalna željeznička veza ide i prema Lipiku, Daruvaru i Pakracu, mjestima koja se razvijaju kao značajna odredišta lječi-

---

²⁰ M. Rojc, "Okolo mene", str. 280.

²¹ Međutim bolesnici Bjelovarske bolnice su izjavili da voda "smrdi", a i glavni liječnik pobojavao se je konkurencije liječenja vodom, pa je voda izostavljena kao sredstvo liječenja, ali se njeno dovoženje u Bjelovar nastavilo (M. Kolar-Dimitrijević, 2004, st. 1-7).

²² M. Kolar-Dimitrijević napisala je i rad *Prilog poznavanju Koste Hörmanna, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine* koji čeka na objavljivanje u Sarajevu a odnosi se na pokušaj Hörmanna da surađuje u bjelovarskom tisku poslije izlaska iz Bosne.

lišnog turizma, ali preko Banove Jaruge bilo je moguće doći i do udaljenijih lječilišta pa i do Topuskog.²³

Milan Rojc u sjećanjima navodi kako je javni bilježnik dr Ružić sučelice gradskoj vijećnici otvorio prvu kavanu koju je držao u zakupu kavanar Švab i tu su se mogle čitati razne novine. Njemčarenje se sve više potiskuje, a časnici se više ne sastaju s građanskom elitom (Rojc, 2011., str. 564). No, trebalo je s glavnog trga maknuti svakodnevno prolaženje krava i gusaka na pašu, pa se i to uspjelo, i u vrijeme dolaska cara u Bjelovar 1888. Trg Marije Terezije već je je imao "čisto i prijazno" lice. Uređen je i skromni perivoj nakon što je maknut prolaz županijske ceste preko Trga Marije Terezije. Obavljeno je taracanje polaganjem domaće opeke da bi tek za velikog župana Milutina Kukuljevića Saskinskog počelo asfaltiranje nekih ulica (Rojc, 2011., str. 548- 549).

Značaj Bjelovara kao upravnog središta Bjelovarsko-križevačke županije raste. U sastavu te Županije bila su mjesta: Čazma, Garešnica, Đurđevac, Grubišno Polje, Koprivnica, Križevci i Kutina od kojih su Bjelovar, Koprivnica i Križevci bili gradovi, a to je područje na kojem su Bjelovarčani razvijali kontinentalni turizam. Upravni činovnici često krstare područjem kojim upravljaju, a usput uživaju kulinarske i prirodne ljepote određenog kraja pri čemu se dakako uvijek i razgovara o prilikama na tom području. Bjelovar je 1880. imao 3.443 stanovnika od čega je katolika bilo 82,89 %, a pravoslavaca 13,82 %, ali su ovi potonji držali gotovo svu trgovinu u svojim rukama pa se njihov broj i povećava sa 476 (1880.g.) na 640 (1900.g.) (Artuković, 2001., str. 43). Do 1879. godine Srbi i Hrvati složno rade, ali tada se stranački život dijeli na pravaški, narodnjački i neodređeni dio, pa odnosi postaju složeniji. Kada je 16. studenoga 1895. objavljena sudska presuda Stjepanu Radiću zbog demonstracija i spaljivanja mađarske zastave u Zagrebu, Radić i ostali su upućeni na izdržavanje kazne u zatvor u Bjelovaru i Rojc se za njih poprilično brinuo tijekom tih šest mjeseci. Počinje se javljati i zanimanje za planinarstvo nakon što je planinar i botaničar Dragutin Hirc opisao 1905. ljepote kalničkog kraja (Hirc, 1905.). Privlačila su i izvanredna vina podkalničkog kraja, a zahvaljujući liječniku Josipu Schlosseru-Klekovskom Kalnik je postao vrlo poznat hrvatskoj javnosti, a bio je i odredište planinara učlanjenih u Hrvatsko planinarsko društvo od osnutka 15. listopada 1874. Među osnivačima Hrvatskog planinarskog društva nalazio se i Ljudevit Vukotinović Farkaš, koji se bavio i mineralogijom i botanikom na području Bjelovarsko-križevačke županije (Peklić, 2004., str. 102-103).

Ogroman napor uložili su liječnici u tom razdoblju na uređenju i poboljšanju zdravstvene službe u Bjelovaru prateći nove spoznaje preko *Liječničkog vjesnika*. Još za Vojne krajine Vojna bolnica u Bjelovaru 1858. postaje regionalna, pa se vijesti o

---

²³ Do 1872. časnici iz Vojne krajine su se najradije liječili i odmarali u Topuskom koje je bilo zvanično vojno odmaralište. Građanska elita Bjelovara radije odlazi u Lipik, a mađaroni i u Daruvar (Rojc, 484-485).

njenom poslovanju javljaju u *Liječničkom vjesniku* od 1877. godine. Liječničku službu u Bjelovaru obavljali su dr. Josip Hoferer, dr. Avelin Roblek koji je liječio vodom, ginekolog dr. Isidor Šlik, dr. Aleksa Valčić, dr. Andre Zieglmüller, dr. Antun Kohn, liječnik u Đurđevcu, te dr. Ljudevit Havliček u Garešnici, ali i mnogi drugi ovdje nespomenuti (Bibliografija Liječničkog vjesnika..., 1978., str. 1-232). Opaža se da dobro školovani liječnici u Grazu sve više zamjenjuju ranije vojničke ranare, a organizirana je i kvalitetna služba babica, pa je smrtnost novorođenčadi smanjena. Prvu ljekarnu u Bjelovaru imao je Rudislav Svoboda donijevši iz Češke znanje a onda su se članovi obitelji prebacili i na industrijsku proizvodnju hrane (Karaula, 2009., str. 70-72).

U tom razdoblju završeno je konstituiranje društvenog života. Hrvatsko-obrazovno obrtno radničko društvo "Jedinstvo", osnovano 1895., moralo je promijeniti ime u "Golub". Zahvaljujući zabavama i priredbama tog društva život građana Bjelovara dobio je nove sadržaje. Osim pjevačkog i vatrogasnog društva osniva se i vježbalačko društvo Sokol, od 1905. Hrvatski sokol, koji 17. prosinca 1911. otvara novu zgradu, djelo poznatog arhitekta Sunka. Čitaonica na njemačkom jeziku, osnovana je u Bjelovaru još 1835. u okviru Casina-Vereina, izmijenila je poslije 1873. poslovanje, a zahvaljujući Ferdi Rusanu postala je narodna te je Rusan i umro u Čitaonici čuvajući ju kao kerber od nepoželjnih posjetilaca. Do 1891. u Bjelovaru djeluje jedinstvena Čitaonica za Hrvate i Srbe, a tada se osniva posebna Srpska čitaonica odobrenjem bana Khuena Héderváryja (Artuković, 2001., str. 237).²⁴ Ferdo Rusan komentira događanja koliko mu je dopuštalo zdravlje, a sudjeluje i u zabavnom životu, te je sastavio i svatovnicu prilikom udaje Gizele Šestak, kćeri kotarskog predstojnika Martina Šestaka (Kolar-Dimitrijević, 2004., str. 125-129). Usprkos sve glasnije povike o ugroženosti Srba, stvarnost to ne potvrđuje, jer je narod prihvaćao suživot kao nešto posve normalno, pa je i u Bjelovarskoj bolnici podignuta pravoslavna kapelica (Artuković, 2001., str. 312). Na kontinentalni turizam djeluju i sokolska društva. Na Bjelovarskoj gimnaziji organiziraju natjecanja u atletici i nogometu. Organizirana je 1910. i prva nogometna utakmica između bjelovarsko-križevačke mladeži i zagrebačkog gimnazijskog kluba "Viktorija". U srpnju 1910. bjelovarski Hrvatski koturaški klub "Sokol" organizirao je biciklističku utrku na cesti Bjelovar – Đurđevac – Bjelovar. Trka je ponovljena i 1914.

U Bjelovaru je djelovalo i Društvo za poljepšanje grada koje je nastojalo da Bjelovar što bolje izgleda i da bude i "nakon vojnog razdoblja" lijep i dobro uređen i dobro vođen grad. Društva za poljepšavanje osnovana su i u Križevcima i Bjelovaru, i 1905. imala su zajedno 139 članova te prihod od 979 kruna. Naime, Obrtni zakon iz 1884. govori o ekološkim problemima, te se veća pažnja počela posvećivati čistoći gradskih ulica, a i zaštititi prirode. Za banovanja Ivana Mažuranića, koji je bio

---

²⁴ Vidi i Ustrojstvo srpske čitaonice u Bjelovaru. *Obzor*, 11. 7. 1891., str. 156. Srpska čitaonica u Zagrebu osnovana je tek 1894. kada ju financira Matijeveća Srpska banka.

prvi put izabran u Hrvatski sabor u Bjelovaru nakon razvojačenja 1871., Zakonom o uređenju pučkog školstva zahtijevano je da učenici uređuju školske vrtove, te da se poučavaju u vinogradarstvu, ali i uređenju okoliša (Szabo, 2008., str. 98-99).

Kao središte druge najveće županije u zemlji Bjelovar razvija živu aktivnost prema svim lako dostupnim mjestima. Odlazilo se po ribe u Končanicu gdje je jedno vrijeme radio i Stjepan Radić, osnivač Seljačke stranke, a ovaj rad bio je sudbonosan za njezino kasnije jačanje. Lipik i Daruvar sa svojim prekrasnim parkovima i dalje su najbliža i najpristupačnija lječilišta za Bjelovarčane (Daruvar, 1975.). Razvija se sve više i gospodarski turizam. Velika gospodarska izložba u Zagrebu 1891. najavila je novo doba te su pojedinci vlasnici i zadruge osrednjih posjeda i ribogojilišta izbili u prvi plan potiskujući veleposjedničku konkurenciju. Privrednici iz redova građanstva i zadruge došli su do izražaja zahvaljujući politici Ive Mallina. Izložba poljoprivrednih proizvoda u Zagrebu 1906. organizirana je stoga i kao turistička, pa su gosti iz drugih zemalja počeli dolaziti, informirani ponajprije preko tiska u inozemstvu.²⁵ Tako su iz Končanice izložili Ljudevit Modly sir a Josip Herman maslac, koji je očito naišao na dobar prijem, što je došlo do izražaja na gospojinskoj večeri 23. rujna 1906. u Zagrebu.²⁶ Stručnjaci iz ugarskog ministarstva poljodjelstva bili su iznenađeni izložbom riba. Počinje se isticati i riječno ribarstvo, a dr. Alfred Hirsch je zakupio ribnjake na daruvarskom vlastelinstvu od Paule pl Tüköry, uredivši 1903. osam ribnjaka u Končaničkoj dolini na 426 jutara zemlje, te na dobru Pejačevića u Našicama.²⁷ Izložbu 1906. posjetilo je 250.000 ljudi, a mnogi su dolazili iz Bjelovara i okolice. Križevački veleposjednik Josip pl. Kiepack s grko-katoličkim biskupom iz Križevaca Julijem Drohobekyjem vodi pak ocjenjivanje najbolje stoke u cijeloj županiji, te na taj način utječe na kvalitetu stoke na što se počinje jako paziti. Sajam u Gudovcu postaje glasovit i privlači mnoge strane stočne trgovce. Sajmovni turizam zauzima sve značajnije mjesto.²⁸ Rojc je u Gudovcu uredio svoje dobro Rojčevo kombinirajući ratarstvo, voćarstvo, livadarstvo, vinogradarstvo, šumarstvo, kupio je i prve strojeve u poljoprivredi, te je stvorio jedno od najljepših posjeda u tom kraju, a imao je i vlastitu malu ciglanu. Posadio je i smrekovu šumu i dva jablana, a nakon

---

²⁵ Kako dr. Mallin shvaća ovu izložbu? *Hrvatski napredni gospodar*, br. 10, 13. 9. 1906., str. 1.

²⁶ Gospodarska inteligencija. *Hrvatski napredni gospodar*, br. 18, 22. 9. 1906.

²⁷ Nadzornik za Ugarsku Ivan Landgraf bio je iznenađen našim ribarstvom. *Hrvatski napredni gospodar*, br. 19, 23. 9. 1906., str. 2.; Izložba riba. *Hrvatski napredni gospodar*, br. 19, 23. 9. 1908., str. 2.

²⁸ Obilje sajmovnog turizma glavni je čimbenik i u međuratnom razdoblju. Na području Bjelovarsko-križevačke županije bilo je 1898. u kotaru Grubišno Polje 7 godišnjih i 104 mjesečna i tjedna sajma, u Garešnici 18, odnosno mjesečnih 12 i tjednih 52. U kotaru Kutina 9 godišnjih te 52 mjesečna sajma, u kotaru Čazma 20 godišnjih i 104 tjedna sajma, u kotaru Križevci 37 godišnjih i 104 tjedna sajma, u kotaru Koprivnica 21 godišnji i 208 tjednih sajmov, u kotaru Đurđevac 30 godišnjih i čak 312 tjednih sajmov, u kotaru Bjelovar 23 godišnja i 260 tjednih sajmov, u gradu Bjelovaru 2 godišnja, 12 mjesečnih i 52 tjedna sajma, u gradu Koprivnica 6 godišnjih, 12 mjesečnih i 52 tjedna sajma, u gradu Križevci 4 godišnja, 12 mjesečnih i 52 tjedna sajma. (*Izješće o stanju uprave Bjelovarsko-križevačke županije za 1898.* Bjelovar, 1899., str. 83).

što je od Velikih Sredica do Gudovca popravljena i pošljunčana cesta, mogao je laganom doći do svog prelijepog imanja. Rojc je stalno gradio i usavršavao rad na Rojčevu s time da je utvrdio da su mu radnici iz Međimurja najbolji te je doselilo više obitelji (Rojc, str. 402-403). Dr. Rojc je bio uključen i u poslove Zemaljske vlade u dva navrata (1906. - 1907. i 1917. - 1922.), a utjecao je na razvoj zdravstvene službe u Hrvatskoj osnovavši 1917. Medicinski fakultet u Zagrebu, čije je osnivanje bilo obaveza Zemaljske vlade još od 1865.

Bjelovarski profesori rado su putovali izvan Bjelovara. Gjuro Szabo,²⁹ kasnije istaknuti konzervator, radio je 1907. na Bjelovarskoj gimnaziji te se upoznao sa starinama šireg područja što je kasnije ugrađivao u svoje radove, a list *Nezavisnost*, pokrenut 1906., bio jedini nezavisni, odnosno opozicioni list i u međuraću pa se tu može naći mnoštvo podataka o životu grada i okolice. Na drugoj strani bjelovarski odvjetnik dr. Ivan Ružić, rodom iz Rijeke, djeluje u pravaškom duhu i radi na povezivanju kontinentalne i pomorske Hrvatske.³⁰ Tome je bio sklon i dr. Milan Rojc i mnogi pripadnici bjelovarske elite, koji odlaze na Jadran radi oporavka.

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Crveni križ, koji djeluje u Bjelovaru od 1890., značajan je pratilac, ne samo bjelovarskog zdravstva, već i stvaratelj mnogih veza dugog trajanja. Bjelovarske bolnice bile su pune ranjenika, ali su bolesnici smješteni i u zgradi Hrvatskog sokola, u prostoru pravoslavne općine pa i u vojarni i zgradi Gimnazije (Blažeković, 2003., str. 234).

4. Poslije 1918.

Bjelovar stagnira ukinućem Bjelovarsko-križevačke županije 1922., odnosno 1924. godine. Iako bez većeg upravnog značaja, ipak se je on na temeljima prethodnog razdoblja i dalje razvijao kao gospodarsko i mnogostruko kulturno središte šire regije, a na taj razvoj svakako utječe masovnost, tj. zainteresiranost za zdravstveno-planinarski i kulturni turizam. U njemu stoluje županijska šumska uprava na čelu s

²⁹ Szabo je 1907. na vlastitu molbu premješten na veliku gimnaziju u Zagreb (*Nezavisnost*, br. 32, 6. 7. 1907., str. 3). Možda je Szabo objavio 1907. i članak *Veliki Bjelovar - lijep grad*. Szabo je objavio brojne radove, među kojima treba istaknuti *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1920.). Opisao je i Garić-grad i samostan pavlina Sv. Marije pod Garićem, osnovan 1295., a pod taj samostan spadao je i samostan u Strezi (Pavlin Kloštar) i u Dobroj kući Sv. Ana kod Bastaja. Opisao je i moslavačke povijesne vrijednosti kao utvrdu u Ivaniću. Objavio je 1927. i rad *Planinarstvo i naši sredovječni gradovi* (*Hrvatski planinar*, 1929., br. 5-6).

³⁰ Ivan Ružić (Hreljin, 1849. - Zagreb, 1915.) osnovao je Stranku prava u Bjelovaru, a pravo je studirao u Parizu, Heidelbergu, Berlinu i Beču. Od 1876. bio je odvjetnik i javni bilježnik u Bjelovaru sve do 1890. kada preseljava u Zagreb (Matković, 1997., str. 470). Obitelj Ružić bila je politički i privredno vrlo angažirana u Rijeci. Veletrgovac Ružić je imao vilu na Brajdici iznad morskog kupališta uređenog 1888. Milan Rojc je jedno vrijeme prijateljevao s Ružićem i zajedno su organizirali 1880. skupštinu u Bjelovaru tražeći da Bjelovarčani podrže prijedlog da Rijeka šalje poslanike u Hrvatski sabor (Rojc, 2011., str. 407).

Dragutin Girtom, ali su tu i šumsko-gospodarski uredi imovnih općina Križevačke i Đurđevačke koje su raspolagale s velikom imovinom. Bjelovar je i sjedište sudstva pa su ovdje javni bilježnici Jakob Hrzić i Dražen Kvaternik već 1921., a otada djeluju i odvjetnici Ivan Lebović i Ivan Winter, odnosno dr. Milan Rojc. Iako bez većeg značenja kao upravno središte, grad je i dalje građanski i seljaci iz okolice gledaju s ljubomorom na način života u Bjelovaru. Još je uvijek jako prisutan njemački jezik, jer većina bjelovarske intelektualne elite je školovana u njemačkim zemljama, a to je prihvatljivo i Židovima koji postaju dominantni nosioci privrede. Nažalost, Bjelovar nije postao oblasno središte za jednu od 33 oblasti u Kraljevini SHS, već je čitavo područje na kojem je grad do tada dominirao, podijeljeno u dvije oblasti (Zagrebačku i Osječku). Bjelovar iskorištava svoj još uvijek kakav-takav dominantni položaj a građansko stanovništvo orijentira se prema trgovini i privrednom poslovanju. Postojeći propisi za Osječku i Zagrebačku oblast omogućavaju povezivanje pojedinih hrvatskih oblasti na zdravstvenom i turističkom planu, a to Bjelovar obilato iskorištava.

Usprkos svih napora oko obogaćivanja života u Bjelovaru, taj život nije bio lagan. Srećom grad nije imao seljačka domaćinstva u središtu, pa su činovničke i obrtničke žene bile isključivo domaćice, a posjed i vinograd Jauzovac Milana Rojca, koji je svoje poljoprivredne proizvode i prodavao, bio je izuzetak neobično poduzetnog duha ovog bjelovarskog odvjetnika.³¹ To je usporilo i gradnju nove bolnice 1918. koja je ipak dovršena 1924. zalaganjem dr. Andrije Štampara, načelnika higijenskog odjela Ministarstva narodnog zdravlja u Beogradu.³² Dr. Nikola Karlić je izgradio u Bjelovaru i svoj privatni sanatorij, ali je 1940. preselio u Zagreb. Vrlo kvalitetan liječnik dr. Jozo Jagodić, punih 19 godina radio je u Bjelovarskoj bolnici, medicinu je studirao u Innsbrucku, a diplomirao u Pragu 1922. godine.³³ Liječnici su vodili veliku borbu protiv tuberkuloze, ali njihovo zalaganje nije moglo biti dovoljno uspješno zbog teških uvjeta života naroda, slabe infrastrukture, nepostojanja vodovoda i kanalizacije. Ipak, zahvaljujući razvijenoj bjelovarskoj zdravstvenoj službi i kvalitetnim liječnicima zdravstvo je u Bjelovaru bilo puno bolje i socijalnije nego u drugim područjima zemlje, iako je ponegdje tuberkuloza uništila čitave obitelji.³⁴ Grad još nije imao električnu rasvjetu. Dakako glad i bijeda su i ovdje dijelili sloj siromašnih od

---

³¹ Vinograd je zasadio plemenštinom na američkoj podlozi a posadio je i jabuke. Ovo je imanje Rojcu donosilo sve veći prihod. Procijenio je da je zemlja najveće bogatstvo pa je kupnjom malenih nerodnih čestica, koje je oplodio, došao do imanja od 170 jutara kraj rječice Česme (Rojc, 2011., str. 422-423 i dalje).

³² Bolnicu 24 godine vodi dr. Nikola Karlić, koji je došao u Bjelovar 1916. Bio je enciklopedist i preveo je s engleskog jezika *Francusku revoluciju* Thomasa Carlyla i tiskao ju 1918. u Zagrebu. Bio je dobar poznavatelj minerala, a 1956. održao je predavanje o povijesti Bjelovarske bolnice. Umrlo je 29. 3. 1958. u Zagrebu (Miculinić, str. 72-73).

³³ Jagodić je bio i šahist i ribolovac. Svirao je klavir (Miculinić, str. 83).

³⁴ Bjelovarska bolnica je 1940. imala 253 kreveta, a toliko nije imala niti jedna bolnica osim Osijeka, Pakraca i Zagreba u sjevernoj Hrvatskoj (Sremac, Nikolić, 1941., str. 58, 67, 92-93). Rađeno na temelju rezultata zdravstvene ankete Gospodarske sloge 7. 10. 1940.

onih imućnih, koji zdravstvo nisu koristili samo za liječenje, već i za jačanje organizma, turizam i izlete. Sirotinji je sve to bilo nedostupno, osobito ako su putovi postali neprolazni čim je pala kiša, a kasnije kretanje otežavao je snijeg. Bjelovarska sela su znatan dio godine bila odsječena od Bjelovara zbog nedovoljno dobrih cesta. Tvrđih cesta i telefona bilo je nedovoljno. Malo je liječnika imalo svoje automobile. Pa ipak je liječenje u Bjelovaru bilo kvalitetnije nego u drugim područjima a pažnja liječnika prema ljudima veća, što je vjerojatno posljedica vojničke tradicije iz vremena prije 1872. godine. Mnogi su bjelovarski liječnici predavali o zdravlju po selima. Bjelovarski kotar je imao 1940. čak 15 primalja i to u samom gradu 5, a po općinama 10.³⁵ No, zdravstvena skrb nije bila besplatna, a to je često ograničavalo njeno korištenje, pa su zahtjevi za besplatnim liječenjem naroda bili dosta jaki uoči Drugoga svjetskog rata. Cijelo je područje bilo željno opće prosvjete, a posebice higijenske, što je vidljivo iz anketa po kojima narod traži da im se organiziraju i pripreme predavanja. Prosvjeđivanje naroda ipak se je provodilo, ali u nedovoljnoj mjeri i samo povremeno. Sve se češće smatra da je dužnost liječnika, ne samo izliječiti bolesnika, nego i da bude zdravstveni učitelj naroda (Sremec, Nikolić, 1941., str. 222-223). Štamparova Škola narodnog zdravlja puno je na tome radila, pa je djelovanjem udruženih zdravstvenih općina, koje su se počele osnivati 1928. u vrijeme Osječke oblasti, postizala dobre rezultate.

Medicinsko prosvjeđivanje i rad liječnika ovisili su o sredstvima grada, kotara, županije, oblasti, banovine. Najveću moć je imala vlada u Zagrebu. Veliki župan dr. Matija Lisičar bio je po vokaciji pravnik, te je već 1919. obilazio područje Bjelovarsko-križevačke županije pišući zanimljive izvještaje.³⁶ Planinarsko društvo Kalnik - Križevci, osnovano je 5. veljače 1924., a među njegovim osnivačima nalazimo i Đuru Bićanića (Peklić, 2004., str. 193.). Počeli su se gotovo redovno organizirati izleti na Kalnik i na Plitvička jezera, pa planinarstvo čini protivno od onog, što se čini na administrativnom planu, gdje se nastoji odijeliti jedna regija od druge. Godine 1934. započela je gradnja novog planinarskog doma na Kalniku, a dovršena je 1935. godine. Na proslavi 15-te godišnjice rada Planinarskog društva Kalnik 11. lipnja 1939. održao je odličan govor bjelovarski industrijalac Karlo Svoboda ukazavši na ljepotu hrvatskih krajeva (Peklić, 2004., str. 105-106). Od 1940. održavaju se na Kalniku i planinarski dani, a 1948. Društvo je obnovljeno i djeluje do danas privlačeći planinare. Dakako, nisu izostala ni kretanja prema Đurđevcu i Koprivnici, dakle prema Dravi i prema Šoderici kraj Koprivnice, a ti krajevi su nekoć pripadali Bjelovarsko-križevačkoj županiji, pa nije bilo lagano prekinuti godinama uhodane veze.

---

³⁵ Zahtijevalo se osnivanje centara koji će se brinuti za majku s djetetom, kao i osnivanje dječjih vrtića. (Sremec, Nikolić, 1941., str. 211-212).

³⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1.78: Predsjedništvo Zemaljske vlade (PRZV), kut. 960, br. 7665/1919-.

Kupališna lječilišta kao i bolnice te različita društva (sokolska, planinarska itd.) puna su onih koji traže zdravlje ili odmor od stresova svakodnevnog života. Vrlo je razvijen lovni turizam u kombinaciji s ribolovom koji usmjerava Bjelovarčane prema Đurđevcu i šumama uz Dravu, te Đurđevačkim peskima gdje je Braun sagradio vilu, ali i prema Končanici. Lovstvo se je njegovalo u šumama imovnih općina i državnim šumama, ali su se ovim turizmom bavili uglavnom elitni šumarsko-građanski i vojni slojevi. No, najviše su korišteni bilogorski vinogradi. Iako su padine bile blage, a klijeti uglavnom skromne, Bjelovarčani vole ovakav način zdravstvenog turizma, koji koriste sve do Drugoga svjetskog rata kada ovo područje silno strada. Aktivna je samo Bjelovarska bolnica gdje bolesnici pokušavaju vratiti narušeno i izgubljeno zdravlje.

Za razliku od drugih gradova sjeverozapadne Hrvatske, Bjelovar nikada nije bio grad u kojem bi seljaštvo imalo značajniji udio, pa su ovdje djelovali građanski političari, a tek oko 1925. s dr. Ivšom Lebovićem jačaju i pristaše Hrvatske seljačke stranke. Rojčevo, na kojem često boravi i slikarica Nasta Rojc, pojam je uspješnosti građanske elite, koja živi poput zapadnoeuropske.³⁷

Najbolje vrijeme razvoja turizma u međuratnom razdoblju je vrijeme oblasnih samouprava pod kojima dolazi do stvaranja Seljačko-demokratske koalicije pa Hrvati i Srbi ponovno djeluju zajedno. Turizam po prvi put ulazi u programe oblasnih odbora u kojima dominira Hrvatska seljačka stranka.³⁸ Oblasti plaćaju i dugove bolnicama za siromašne članove, pa su bolnice u tom vremenu pojačale svoju zdravstvenu aktivnost. U suradnji s udruženim zdravstvenim općinama liječnik je stizao u svaku kuću. Preko oblasti u Hrvatskoj se ponovno počinju promovirati zajednički interesi stanovništva na polju turizma i zdravstva pa su u oblasnim proračunima određena sredstva i za obnovu zdravstvenih kupališta i lječilišta za narod. Tada već ovaj oblik zdravstva pokazuje tendenciju masovnosti.

U jesen 1929. zemlja je podijeljena na banovine. Bjelovar pripada Savskoj banovini. Prvi ban Savske banovine dr. Josip Šilović, poznat po tome što je godinama bio na čelu Narodne zaštite te po svojem zalaganju i brizi za ugroženu djecu i ljude, primljen je svečano na cijelom području Bjelovara u prigodi svog obilaska grada u ožujku 1930. Nešto kasnije ovim krajem prošla su i tri beogradska ministra: Mate Drinković, Kosta Kumanudi i Mirko Neudorfer. Među ostalim tada je iskazana potreba proširenja željezničke mreže te uređenja stalnog prijelaza na rijeci Dravi između

---

³⁷ Nasta Rojc (Bjelovar, 6. 11. 1882. - Zagreb, 6. 11. 1964.). Studirala je slikarstvo u Münchenu i Beču, a boravila je i u Londonu. Pripadnica je zagrebačke škole slikanja i članica Kluba likovnih umjetnika.

³⁸ U organizaciji novih smjernica znatnu ulogu je imao Stjepan Radić potičući turizam u Hrvatskom primorju i jačanjem prometa i izgradnjom cesta. No i Milan Banić, HSS-ovac iz Primorsko-krajiške oblasti, na sjednici 25. svibnja 1928. zahtijeva izraženiju aktivnost velikog župana na unaprjeđivanju turizma tražeći da se ustanovi koliko se putne zaklade koriste u ostvarivanju tog cilja (HDA, Primorsko krajiška oblast, 1.138.2., kut. 1. - sjednica Oblasne skupštine 25. 5. 1928.).

Molvi i Repaša kako bi se Podravina povezala s Prekodravljem.³⁹ Traže se dakle bolje prometne veze na čitavom području. Dok su oblasti, i od 1939. banovine, tražile decentralizaciju, vlada u Beogradu je jačala centralizaciju na kojoj je ustrajala sve do 1939. godine.

Bjelovar je u međuraću sveden na obično kotarsko mjesto. To je prisililo ljude ovog područja da jačaju svoje gospodarske pozicije, pa su se počele osnivati zadruge, među kojima Gospodarska sloga Hrvatske seljačke stranke ima posebnu ulogu. Dakako, ona se je mogla osnovati tek kada je popustila diktatura. Kralj Aleksandar je stradao 1934. u marseilleskom atentatu, a veliki uspjeh HSS-a na izborima 1935. omogućio je djelovanje bjelovarskog odvjetnika Ivše Lebovića na tom području, tražeći bolju socijalnu politiku, što ga je dovelo u svezu i s komunistima.⁴⁰ Zadržno djelovanje ima najraznovrsnije oblike, pa iako dominiraju gospodarske teme, ipak tu svoje mjesto nalazi i turizam i sastajanja na sve brojnijim gospodarskim skupštinama. Gospodarska sloga osnovana je u Bjelovaru na kotarskom sastanku HSS-a koji je održan krajem svibnja 1935., a nakon parlamentarnih izbora. O tom sastanku nema pismenih podataka, ali su najavljena "nova vremena". Među novinama svakako je povezivanje čitave regije, tj. područja koje obuhvaća Lonjsko-ilovsku zavalu s bilogorskom Podravinom, ali i Hrvatsko zagorje, Pokuplje, Baniju i Kordun, te čak i zagrebačku regiju (Šute, 2010., str. 89). U okviru Gospodarske sloge mogao je započeti djelovati i dr. Rudolf Bičanić, koji se tek u ožujku 1936. uključuje u njezin rad te postaje jedna od najvažnijih njezinih vodećih ličnosti.⁴¹ Nema mnogo podataka o djelovanju Seljačke sloge preko koje su se organizirale seljačke smotre u kojima

³⁹ Naime u kolovozu 1930. došlo je do prevrtanja čamca te je poginulo 26 ljudi iz Repaša. Nakon toga je uvedena skela (HDA, Zbirka XXI, br. 2038 i 2048, Šadek, 2008., str. 136-137 i 139).

⁴⁰ Ivša Lebović (Vrpolje, 25. 3. 1874. - Bjelovar, 6. 11. 1936.). Počeo je raditi u Bjelovaru kao odvjetnik 1906. i bio je sklon sirotinji koju je često zastupao besplatno. U jesen 1916. osnovao ogranak Radićeve Hrvatske pučke seljačke stranke u Bjelovaru te je radio na poboljšanju života seljaka u bjelovarskom kraju. Bio je od monarhističkog režima više puta zatvaran, ali je na izborima 1935. za njega glasalo 120.906 glasača. Voljeli su ga građani i seljaci i s njegovom iznenadnom smrću bjelovarsko društvo je mnogo izgubilo (Karaula, 2011.a, str. 155-163).

⁴¹ Rudolf Bičanić (Bjelovar, 5. 6. 1905. - Zagreb, 9. 7. 1968.). Završio je srednju školu u Bjelovaru a onda je studirao na Ecole des Hautes Etudes Commerciales u Parizu stekavši zvanje ekonomista. Završio je i Pravni fakultet u Zagrebu na kojem je doktorirao 1931., ali mu je presudom Državnog suda za zaštitu države, kada je osuđen na pet godina zatvora, doktorat oduzet zbog rasturanja ilegalne brošure Udružene revolucionarne omladine iz Praga koju je nabavio na Svesokolskom sletu u Čehoslovačkoj. U kaznionici u Sremskoj Mitrovici upoznao se s Vladkom Mačekom, pa je nakon toga pristupio HSS-u. Pristajao je uz lijevo, socijalno krilo stranke, smatrajući da je ljudski rad najveća vrijednost (Šute, 2010., str. 95, 998-999). Kao član HSS-a osmislio je program elektrifikacije sjeverne Hrvatske smatrajući da je jeftina i kvalitetna energija preduvjet njezina razvoja. Uočio je da treba poraditi na unaprjeđivanju pasivnih krajeva, pa je knjigom *Kako živi narod*, I, Zagreb, 1936., II, Zagreb, 1939., a onda i radom u Gospodarskoj slozi i Institutu za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva te potom i u zabranjenoj knjizi *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* tražio da se svi krajevi Jugoslavije ravnomjerno razvijaju. Otišao je s izbjegličkom vladom u London, ali se 1943. odvojio od te vlade te je bio predstavnik Titove vlade u vijeću UNRRA-e (Dujšin, 1996., str. IX-XIV).

sudjeluju i žene i muškarci. Suradnja članica Seljačke sloge sa školama je ojačala za vrijeme Banovine Hrvatske.⁴² Kultura se više ne ograničava na elitu, već se proširuje na sve slojeve naroda, pa i na seljaštvo, uključujući sve zainteresirane segmente društva u taj rad, pa čak i dijelove građanstva.

U održavanju Bjelovara znatnu ulogu ima bjelovarsko bankarstvo iz čijeg krila potječe i Rudolf Bičanić, koji 1935. kao član Mačekove Hrvatske seljačke stranke propagira elektrifikaciju cijele sjeverne Hrvatske ukazujući da je potrebno povezivanje pojedinih krajeva bez obzira na raznolikosti.⁴³ Već spomenuta Gospodarska sloga osnovana je prvotno kao Sloga, kulturno-gospodarska i pripomoćna zadruga u Zagrebu i u Zagrebu su njezini članovi Matija Kalinski, Josip Bajs, Emilija Horvat, Franjo Kuntić, dr. Niko Franić, Ljudevit Tomašić, Maksimilian Neihardt, Mato Očić, Dragutin Toth i drugi. Pridjevom kulturni označavala je širinu zadataka, a time je Gospodarska sloga⁴⁴ nadilazila čisto gospodarske i socijalne teme. Vladko Maček je izdao 1936. *Upute novoizabranim načelnicima i općinskim odbornicima na listi HSS-a* kojim zabranjuje članstvu HSS-a sudjelovanje kod bilo kakvih tzv. narodnih svečanosti i misa zahvalnica, a istovremeno traži da se zdravstveni prirez više ne šalje Banovini, već neka s njime raspolažu općine kao lokalne samouprave (Šute, 2010., str. 317-319). Mačekove *Upute* su izazvale bjelovarskog kotarskog načelnika da se prituži Bansknoj upravi u Zagrebu na rad Sloge. Seljaštvo je osnovalo i Hrvatsko seljačko lovačko društvo pa su neka lovišta uzeta u zakup. U 1939. osnovana su lovišta u Bjelovaru, Đurđevcu, Čazmi i Virovitici.⁴⁵ Općine su počele otkazivati poslušnost odredbama Banske uprave, što je izazvalo veliku zabrinutost vlasti koja nije znala kako da se ponaša. Iako Bičanić nije bio u svemu suglasan s Vladkom Mačekom, nema nikakve sumnje da je on vodeća ličnost, ne samo Gospodarske sloge, nego i HSS-a u tom vremenu, i jedan od glavnih boraca za stvaranje Banovine Hrvatske iz gospodarsko-socijalnih razloga, nakon što je 1936. i 1939. objavio knjigu *Kako živi narod* (I. i II. dio) dokumentirajući gospodarsku eksploataciju Hrvatske, što je posebno 1938. naglašeno i obrađeno u studiji *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* (Zagreb, 1938.). Kroz zadruge Gospodarske sloge umrežena je čitava Hrvatska. Zahvaljujući djelovanju Gospodarske sloge i HSS-a u drugoj polovici 1930-ih godina pokret prerasta u moćan hrvatski seljački pokret kojemu se pod utjecajem okoline

---

⁴² Preko *Ankete Škorjača* iz 1940. tražile su se "hrvatske kulturne vrijednosti", "kulturna povijest", odnosno veća usmjerenost prema socijalnim pitanjima, a i pažnja prema ideologiji braće Radić (Leček, Petrović Leš, 2010., str. 46, 85- 86; M. Kolar-Dimitrijević, *HSS u Podravini*, 2009. (rukopis). U ovom radu prikazane su sve seljačke smotre u Podravini.

⁴³ *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, sv. 2, - Rudolf Bičanić.

⁴⁴ Slika sastanka 5. srpnja 1935. tiskana u *Kalendaru Gospodarske Sloge za godinu 1938.*, str. 61.; (Šute, 2010., str. 92.)

⁴⁵ Seljaštvo u tom društvu bori se protiv krivolovaca i štiti lovišta radeći na obnovi opustošenih domaćih lovišta koja su pala u ruke lokalnih zajednica nakon likvidacije plemićkih veleposjeda (Šute, 2010., str. 343.).

prilagođuje i grad Bjelovar. Započinju se organizirati zapažene seljačke smotre u kojima bjelovarsko područje ima nemali udio. Mihovil-Miškina Pavlek ukazuje na taj veliki značaj Gospodarske sloge koja zajedno sa Seljačkom slogom mijenja društveno ponašanje seljaštva i haesosovski orijentiranog građanstva (Pavlek, 1936., str. 2). Iako su Gospodarsku slogu početno osnovali trgovci i obrtnici, uskoro vodstvo preuzimaju seljaci, ali Rudolf Bićanić još uvijek određuje njezin rad. Dakako da Bjelovar tu nije bio glavno mjesto, ali su se često sastanci povjerenika održavali i u ovom gradu pri čemu treba osobito istaknuti sajamski pokret prilikom kojeg je došlo do bojkota seljaka bjelovarske tržnice (Šute, 2010., str. 135, 180, 203). Već 1936. godine na području Bjelovara djeluje 114 povjerenika Gospodarske sloge, a isti broj djeluje i u Karlovcu, te su više povjerenika imali samo Križevci (Šute, 2010., str. 297). U 1938. dolazi i zahtjev za adekvatnim organiziranjem žena, jer ne žele djelovati samo u kulturi, već i u gospodarstvu, a taj zahtjev su pokrenule Zlata Perlić i Mara Ileković iz Šandrovca kraj Bjelovara, što je onda dovelo do toga da je Nada Sremac iz Vinkovaca objavila studiju *Nismo mi krive* (Zagreb, 1940.) iz koje se vidi da je u životu žena bilo malo zabave, a ako se je nešto i poduzimalo, bio je to zdravstveni turizam, tj. boravak bolesnih u kupališnim lječilištima (Šute, 2010.). Seljaštvo je preuzelo inicijativu i vodstvo u gospodarstvu, seljačkoj prosvjeti, ali i kulturi. Građanski sloj se osjećao povrijeđen, pogotovo jer su jačali i komunisti, ali i fašističke struje, a način života kakav je provodio Milan Rojc, sve više nestajao.

Zaključak

Bjelovar je pristupačan sa svih strana. Do njega se može doći od Drave, ali i od Save, od Prigorja, ali i iz Moslavine. Ovakav položaj uvjetovao je i njegovu zadaću da bude središte kontinentalnog turizma Bjelovarsko-bilogorske, ali i Koprivničko-križevačke i Zagrebačke županije. Zdravstveni i kulturni (čitaj gospodarski) turizam postali su okosnica njegovog utjecaja na okolicu, koja u razno vrijeme poprima različite oblike i sadržaje, ovisno o ljudima koji su u njemu živjeli i radili. Tema je vrlo bogata i izvješća (*Izvješće o stanju uprave u županiji za...*) prepuna su podataka, ali zbog uništene građe, ipak mnogo toga ne znamo i vjerojatno nećemo nikada ni moći spoznati pravo stanje. Dokumenti u mnogim krajevima jako su uništeni, te su nam stoga važna svjedočanstva dr. Milana Rojca, intelektualca koji je od 1879. živio i rastao s Bjelovarom i njegovim problemima.

Na temelju rečenog nije moguće dati preporuke u kojem pravcu treba razvijati turizam i zdravstvo jer za zaključak treba analizirati i razdoblje za vrijeme Drugog svjetskog rata i poslije 1945. godine. No, možemo ustvrditi da se demografska struktura Bjelovara više puta radikalno mijenjala pa su se mijenjali i stavovi prema životu, no konstanta ostaje da je Bjelovar bio grad bez mnogo seljačkih domaćinstava, na jedan način bio je otok u moru seljaštva koje je sve više počelo pritiskati i

Bjelovar. Građanstvu Bjelovara se uoči Drugog svjetskog rata sve više oduzima inicijativa u vođenju turističkih aktivnosti, a ono što se radi uklopljeno je u djelovanje Mačekove Hrvatske seljačke stranke koja se sve više udaljava od zdravih i socijalnih ideja braće Radić. Bjelovar je proživio tri etape u razdoblju koje se razmatra u ovom radu. Vojna faza s vojničkom elitom prelazi u građansku elitu, ali s jačanjem industrije i povećanja broja radnika građanska kultura dobiva klasne oznake težeći ipak k omasovljenju u čemu je školstvo Bjelovara odigralo veliku ulogu. Sve što se moglo razvijati unutar zdravstveno-lječilišnog i kulturnog turizma u Bjelovaru je iskorišteno. U zadnjoj fazi sve je podložno seljaštvu i vodstvu Hrvatske seljačke stranke koja organizira smotre, a preuzima i cjelokupnu organizaciju socijalne i zabavne politike i u Bjelovaru, koji je zbog građanstva i industrije i obrta ipak bio i radnički grad.

Literatura

- Artuković, M. (2001), *Srbi u Hrvatskoj: Khuenovsko doba*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Osijek: Grafika.
- Berghofer, M. (1970), Povijest zdravstvene službe u Bjelovaru. U: Ježek, L. (ur.) (1970), *Zbornik stručnih radova Medicinskog centra "Dr. Emilija Holik" u Bjelovaru*. Bjelovar: Medicinski centar „Dr. Emilija Holik“.
- Blažeković, R. (2003), Hrvatski Crveni križ - neki povijesni podaci i djelovanje danas. U: Medar, M. (ur.) (2003), *Bjelovarski zbornik*. Bjelovar: Matica hrvatska, Ogranak: Opća bolnica Bjelovar, br. 6, str. 233-238.
- Bibliografija 'Liječničkog vjesnika' 1877.-1977.* (1978). Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske.
- Damjanović, D. (2010), Povijest crkve i prošteništa Majke Božje u Molvama. U: Kolar, M., Petrić, H. (ur.) (2010), *Molve - ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Molve, 27. rujna 2008. Molve: Društvo za povijesnicu i starine.
- Dujšin, U. (1996), Rudolf Bićanić 1905.-1968. U: Rudolf Bićanić, *Kako živi narod: život u pasionim krajevima*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu: Nakladni zavod Globus, str. IV-XIV. Pretisak.
- Habek, D. (2008), Povijesni razvoj primaljstva, porodništva i ginekologije bjelovarskog kraja. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2(2008), str. 169-186.
- Hirc, D. (1905), *Prirodni zemljopis Hrvatske*. Zagreb: Tisak i naklada Antuna Scholza.
- Husinec, F. (2001), *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin: gradski fizik u Križevcima*. Križevci: Matica hrvatska, Ogranak.
- Ibler, J. (1892), *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891*. Zagreb: Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo.

- Izvoješće o stanju uprave Bjelovarsko-križevačke županije za 1898.* (1899). Bjelovar: Bjelovarsko-križevačka županija.
- Karaula, Ž. (2009), Bolesti i ljudi - vječni suparnici: zdravstvo na području podžupanije bjelovarske i križevačke 1874.-1884. *CRIS (Križevci)*, XI, 1(2009), str. 68-77.
- Karaula, Ž. (2011), Bjelovar u memoarima velikog župana Bjelovarske i Bjelovarsko-križevačke županije Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog 'Pomenici iz mog života'. U: Željko Karaula, *Studije iz povijesti Bjelovara (1838.-1991.)*. Bjelovar: Čvor.
- Karaula, Ž. (2011a), Neka pitanja i problemi istraživanja političke djelatnosti prvaka HSS-a dr. Ivana (Ivše) Lebovića u gradu Bjelovaru. U: Željko Karaula, *Studiju iz povijesti Bjelovara (1838.-1991.)*. Bjelovar: Čvor.
- Katalog Prove dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe održane u Zagrebu 1864.* (1864).
- Kolar-Dimitrijević, M. (1996), Savjetnik Kosta Hormann - promicatelj kulture i povijesne tradicije u Bosni i Hercegovini 1880.-1910.godine. *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice. VDG Jahrbuch*, 3.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2004), *Ferdo Rusan: [život i djelo]: 1810.-1879.: od vojnika do ilirskog i pučkog pjesnika te nositelja prosvjetiteljskog i gospodarskog života Podravine*. Samobor: Meridijani.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2004a), Apatovačka kiselica - tražena voda Europe. *CRIS (Križevci)*, VI, 1(2004), str. 5-18.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2007), Pretvaranje Bjelovara iz vojničkoga u privredno središte od 1871. do 1910. godine. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1(2007), str. 31-54.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2012), Bjelovarski gradonačelnik Blaževac Simo od 1888. do 1913. *Bjelovarski zbornik*. U pripremi.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2012a), Križevci i željeznička pruga. *CRIS (Križevci)*. U tisku.
- Kuzle, M., Žutinić, Đ. (ur.) (1975), *Daruvar*. Zagreb: Izdavačko i propagandno poduzeće „Zagreb“.
- Leček, S., Petrović Leš, T. (2010), *Znanost i svjetonazor: etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.-1941.* Zagreb: Srednja Europa; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Matković, S. (1997), Afirmacija Khuenove autokracije: izbori za hrvatski sabor 1897., *Časopis za suvremenu povijest*, 3(1997), str. 437-456.
- Medar, M. (1999), *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*. Bjelovar: Bjelovarski sajam: Gradski muzej.
- Medar, M. (2007), *Secesija u Bjelovaru. Katalog izložbe od 8. rujna do 15. studenog 2007.* Bjelovar: Gradski muzej, 2008.
- Miculinić, R. (2003), Iz starije prošlosti bjelovarske bolnice. U: Medar, M. (ur.) (2003), *Bjelovarski zbornik*. Bjelovar: Matica hrvatska, Ogranak: Opća bolnica Bjelovar, br. 6, str. 31-94.

- Pavlek, M. M. (1936), *Seljačtvo se zaštićuje samo, i to u Seljačkoj Slogi duhovno a u Gospodarskoj Slogi materijalno*. Zagreb: Seljačka sloga.
- Pejić, I. (2007), Književni život Bjelovara u prvoj polovici 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1(2007), str. 125-146.
- Peklić, I. (2004), Planinarsko društvo Kalnik. *CRIS (Križevci)*, VI, 1(2004), str. 102-108.
- Renić, Z. (2007), Bjelovarske čitaonice i knjižnice početkom 20. stoljeća. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1(2007), str. 147-160.
- Rojc, M. (2011), "Oko mene": Milan Rojc i Bjelovar (1879.-1906). I. dio. Uredio Ž. Karaula. Bjelovar: Tiskara Horvat.
- Slukan-Altić, M. (2007), Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima od vojne utvrde do slobodnoga kraljevskog grada. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1(2007), str. 9-30.
- Sremac, Z., Nikolić, N. (1941), *Hrvatsko selo i medicina. Zdravstveno-politička rasprava*. Zagreb: Gospodarska sloga: Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva.
- Strugar, V. (2007), Početci i razvoj školstva u Bjelovaru od 1767. do danas. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1(2007), str. 71-98.
- Szabo, A. (2008), Problemi zaštite prirode i okoliša krajem 19. i na početku 20. stoljeća u gradu Koprivnici. *Podravina (Koprivnica)*, VIII, 13(2008), str. 94-100.
- Šadek, V. (2008), *Molvarska Podravina i druge teme: izbor studija i radova*. Molve: Općina Molve.
- Šute, I. (2010), *Slogom slobodi: Gospodarska sloga 1935.-1941*. Zagreb: Srednja Europa.
- Vezmarović, M., Ivković, Z., Vusić, J. (2006), Životopisi istaknutih učenika Bjelovarske gimnazije. U: Medar, M. (ur.) (2006), *Bjelovarski zbornik*. Bjelovar: Matica hrvatska, Ogranak, br. 7, str. 323-377.
- Vusić, J. (2006.), Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978. godine. U: Medar, M. (ur.) (2006), *Bjelovarski zbornik*. Bjelovar: Matica hrvatska, Ogranak, br. 7, str. 11-274.

The Factors of the Development of Health and Cultural Tourism in Bjelovar Until 1941

Summary

Bjelovar may be approached from all sides. It may be reached from the rivers Drava and Sava, from the regions of Prigorje and Moslavina. Such location has determined also its position as the centre of the continental tourism of the Bjelovar-Bilogora County, the Koprivnica-Križevci County and the Zagreb County. Health and cultural (i.e. economic) tourism has become the mainstay of its influence on the surroundings, which differed through time in shape and content, depending on the people who had lived and worked there in the period 1756–1941. Since the military age, when only the military elite had been involved in this development, after 1873, the bourgeois society became stronger and, thanks to Dr. Milan Rojc and other officials, coming from as far as the Croatian Littoral, who were stationed in Bjelovar, but also to wealthy tradesmen, social life broadened, becoming thereby more and more bourgeois and massive. This progress was, naturally, very slow and gradual. The topic is comprehensive and rich in events and protagonists.

Keywords: Bjelovar; tourism; health care; ecology.

Prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević
10 000 Zagreb, Draškovićeve 23
mira.kolar@zg.t-com.hr